

СТАРОДАВНІ КИЇВСЬКІ ІКОНИ МИКОЛИ МОКРОГО І МИКОЛИ ПУСТИНСЬКОГО: ПОШУК УТРАЧЕНИХ РАРИТЕТІВ

Полюшко

Григорій Васильович

головний зберігач Національного
Києво-Печерського
історико-культурного заповідника

Полюшко

Григорій Васильевич

главный хранитель Национального
Києво-Печерского
историко-культурного заповедника

Poliushko

Hryhorii

chief custodian of National Kyiv-
Pechersk Historical and Cultural
Preserve

Анотація. Ім'я Святителя Христова Миколи Мирлікійського було добре відоме на східнослов'янських землях ще за часів давньоруської держави. Одними з головних святинь в церквах в його ім'я безумовно були ікони цього святого. Деякі з них, за легендами, походили з X–XII століть. Ідеться про ікони з Києво-Софійського собору і Микільського Пустинно-Слупського монастиря. У Софійському соборі зберігалася стародавня ікона святого Миколи Чудотворця, широко відома в народі під назвою Миколи Мокрого. Микільський монастир також славився іконою Миколи Чудотворця, яка належала до XII ст. У 1930-х роках ці ікони передано до фондів Лаврського державного культурно-історичного заповідника. На жаль, вони зникли під час Другої світової війни. Частина інформації про них не збереглася, частина розпорошена по різних архівних сховищам і музеям. Ця стаття має на меті введення до наукового обігу нових документів, пов'язаних із стародавніми пам'ятками та сприяння у справі пошуку і повернення унікальних ікон до Києва.

Ключові слова: ікона, св. Микола Мокрий, св. Микола Пустинський, Софійський собор у Києві.

Ім'я Святителя Христова Миколи Мирлікійського було широко відоме на східнослов'янських землях ще в часах давньоруської держави. За легендою, перша християнська споруда, названа на його честь, з'явилася на околиці Києва на місці поховання вбитого у 882 р. князя Аскольда. Збудували її за вказівкою княгині Ольги. Приділи на честь архієпископа Миколи Мирлікійського мали Десятинна церква і Софійський собор. Згодом побудовано в Києві ще кілька окремих церков в ім'я цього святого. Деякі з них були зруйновані під час нападів загарбників. Протягом часу з'явилися й нові. За описом Київського намісництва 1787 р. в місті нараховувалося вже вісім миколаївських церков. У подальшому їх кількість зростає.

Одними з головних святинь у таких церквах, безперечно, були ікони Святого Миколи, який вважався в народі покровителем моряків, купців, дітей і мандрівників. Деякі з ікон, за легендами, походили з X–XI століть і вважалися чудотворними. Ідеться про ікони з Києво-Софійського собору і Микільського Пустинно-Слупського монастиря. У Софійському соборі зберігалася стародавня ікона Святого Миколи Чудотворця, широко відома в народі під назвою Миколи Мокрого. Микільський Пустинно-Слупський монастир на початку XX ст. славився

Іл. 1. Копія ікони св. Миколи Мокрого.
Київщина, 1852 р. Фото 2014 р.

Іл. 2. Гравюра із зображенням св. Миколи
з книги "Пречистые Акафисты".
Друкарня Києво-Печерської лаври, 1629 р.

чотирма своїми іконами із зображеннями цього святого. Три з них також названі стародавніми, а четверта походила із старовинної дерев'яної церкви на Аскольдовій могилі [4, 22–23].

На жаль, майже всі вищеназвані ікони зникли за доби радянської влади. Можливо, що деякі з них загинули, а деякі до цього часу не ідентифіковано в музейних колекціях. Так сталося, що більшу частину інформації про них втрачено, частину розпошено по різних архівних сховищах і музеях. Дослідники, які займаються пошуком утрачених ікон, часто не мають у своєму розпорядженні навіть фотографічних зображень пам'яток. Здебільшого послуговуються застарілою інформацією, яка не завжди є точною. Ця стаття має на меті ввести до наукового обігу документи, пов'язані з двома стародавніми іконами, подати до друку реальні зображення найдавніших київських пам'яток. Матеріали мають слугувати справі розшуку і повернення унікальних ікон до Києва.

Ікона Миколи Мокрого із Софійського собору Києва. Іконографія святого Миколи дуже розвинута. Протягом століть створено багато різноманітних типів зображення Миколи Чудотворця. Найбільш

поширений — це поясний. На ньому святий зображувався фронтально, благословляючи правою рукою і тримаючи в лівій закрите Євангеліє. Доволі часто на таких іконах додатково розміщували поясні фігури Ісуса Христа і Богоматері. Вони нагадували про Нікейський собор 325 р., на якому архієпископ Мирлікійський був позбавлений святицького сану за удар Арія по щоці. Це відбулося під час суперечки про божественну і людську суть Ісуса Христа. Тієї ночі багатьом учасникам собору сталося сновидіння, в якому Господь вручив Миколі святе Євангеліє, а Богоматір одягла на нього омофор. Це слугувало підтвердженням правоти святиця, якому негайно повернули сан архієпископа. Пізніше на іконах Миколи Чудотворця стали зображувати також Ісуса Христа з Євангелієм і Богоматір з омофором в руках, які стоять на хмарах, обабіч голови Миколи. Саме такого типу ікона й була тривалий час святинею Софійського собору (іл. 1).

Згідно з легендою, ікону архієпископа Миколи Мирлікійського привезено до Києва ще наприкінці X — на початку XI століть і пізніше встановлено в іконостасі Софійського собору, а згодом перене-

сено у вівтар на хорах. Цей вівтар назвали також на честь цього святого. Свою назву “Миколи Мокрого” ікона отримала серед киян в 1092 р. З нею пов’язана легенда про чудо — врятування святим потонулої у Дніпрі дитини. Пізніше ця подія була описана в окремому Акафістіоні Святому Миколі та віршах під списком ікони, яка висіла раніше в Софійській дзвіниці. Текст віршів такий:

За князя Всеволода и митрополита
Ефрема, бывшего zde на престоле в лето
В тысяча девяносто втораго года, Святитель
Чудотворец Николай, в Софийскую обитель
Призрев свыше, где его икона святая
Возлюбил место сие, и в дар себе вдавая
С верою приходящих начал zde оттоле
Различные чудеса творити по воле
Бога всеблагаго, меж теми чудесами
В первых есть знаменито се, что пред очами.
Плывущим с Вышгорода Киевляном, мало
Дитя, внегда мать вздремася, из рук в Днепр впало,
И абие утопе; но как в дом прибыли
И к сему Святителю горько возопили,
Услышал их, нощию взял из воды их сына,
Внес в церковь пред свой образ жива. Се причина,
Что сего Чудотворца Мокрым называют [13, 440].

Однак, хоча ікона, за легендою, належала до XI століття, дані про неї в давньоруських літописах відсутні. Можна припустити, що зображення ікони Миколи Мокрого вперше з’явилося у книзі “Пречистые акафисты”, яка побачила світ в 1629 р. у друкарні Києво-Печерської лаври (іл. 2). Це сталося при архімандриті Києво-Печерської лаври Петрі Могилі, який щиро опікувався відновленням православної церкви в Україні. Іконографічне зображення на деревориті близьке до того, що й на самій іконі. Імовірно, що остання була оздоблена срібною ризою і рамою з рослинним орнаментом. Не виключено, що на той час вона перебувала в Києво-Печерській лаврі.

Під час перебування у 1655 р. у Києві Антіохійського патріарха Макарія, його син Павло описав Софійський собор. У ньому він бачив також і вівтар в ім’я святого Миколи на хорах церкви [17, 71]. Однак сама ікона чомусь не привернула його уваги. Першу достовірну згадку про ікону знаходимо під роком 1689-м у заповіті Київського митрополита Гедеона (князя Святополка Четвертинського). В остан-

Іл. 3. Ікона св. Миколи Мокрого. XII ст.? Фото 1924 р.

ньому розпорядженні він просив: “...червоный золотой великий, в котором сто червоных по шесть золотых, на образ чудотворный Святителя Христова Николая Мокрого в той же церкви святой Софии на хорах в каплице находящийся, завесити легую...” [12, 117]. У цьому повідомленні образ названий чудотворним (іл. 3).

У XVIII ст. ікона була вже широко знана далеко за межами Києва. Шанували її запорозькі козаки. До неї зверталися в тяжкі години, робили коштовні внески. Про це свідчать срібні хрести на спомин про загиблих товаришів. На одному з них такий напис: “Ведмедовского куреня Никифор за покойного Иоана зделал крест в Софейский монастырь до храму Мокрого Николая” [9, 9367]. Напис на іншому хресті датований 1768 р. Він сповіщає, що хрест дано в Києво-Софійський монастир “... до Мокрого Николая с куреня Величковского атаманом Данилом Кучером за покойных Емельяна, Феодора, Илиеферга” [9, 9399]. Зрозуміло, що ці хрести надані саме до ікони, хоча в одному з написів і йдеться про храм Миколи Мокрого.

У 1761 р. монастирським коштом ікону прикра-

Іл. 4. Фрагменти ікони: а) лик св. Миколи Мокрого; б) зображення Ісуса Христа; в) зображення Богоматері. Зйомка у штучному освітленні. Фото 1924 р.

сили срібною золоченою ризою, а трохи згодом і срібною короною [18, 49]. Про це є інформація в описах ризниці храму.

Пізніше ікона згадується в книзі Київського митрополита Євгенія Болховітінова під 1825 р. В цей час вона перебувала у віттарі ім'я цього святого на верхній галереї ліворуч [12, 50]. Опис самої ікони відсутній (іл. 4).

Інформацію Євгенія Болховітінова повторив 1847 р. у праці про київські старожитності Іван Фундуклей [21, 43]. За грудень цього року збереглися архівні дані про надання грошей прихожанами до ікони. Вони становили 65 копійок. На перший погляд, це зовсім незначна сума. Проте слід взяти до уваги зимовий час. До інших святинь Софійського собору подання також були невеликі. Наприклад, до ковчега всіх святих надано 53 копійки, а до ікони Куп'ятицької Богоматері — всього 8 копійок [1, 1]. У літній час кількість прихожан значно збільшувалася. Зростали і доходи монастиря. Так, у серпні 1848 р. до ікони святителя Христова Миколи було пожертвовано значно більшу суму грошей — 13 карбованців 80 копійок [1, 4].

Опис самої ікони 1888 р. знаходимо також і в книзі М. М. Захарченка “Киев теперь и прежде”. На відміну від інших, він вказав, що “Вся икона в серебряном вызолоченном окладе, который пожертвован в 1840-м году усердием московского купечества в замен бывшей на ней же также серебряной ризы, построенной в 1761 году и находящейся ныне

на копии сего чудотворного образа. Доска иконы массивная из дерева, длиною в 1 ½ арш., а шириною почти в 1 ¼ аршин (106,7x88,9 см. — Г.П.). Письмо иконы древнее греческое, с подписью по сторонам лика “оаугос — отец Никола”. Святитель изображен с открытою головою, без митры, и без пангии, в ризе одноцветной зеленой материи с золотыми тонкими кантами. Чудеса от этого образа относятся к 12-му веку: самая же икона, без сомнения, значительно древнее...” [5, 186]. Імовірно, автор мав змогу ознайомитися з іконою без ризи чи використав інформацію П. Г. Лебединцева або А. В. Прахова, який досліджував і проводив її реставрацію в 1882 р.

У цьому повідомленні слід наголосити на тому факті, що автор згадує про копію ікони Миколи Мокрого, розповідаючи про стару срібну ризу, яка в той час перебувала “...на копії сего чудотворного образу”. Тобто в Софійському соборі, крім оригіналу ікони Миколи Мокрого, зберігалася і його копія, на що ніхто із дослідників чомусь не звертає уваги.

У 1869 р. в “Киевских епархиальных ведомостях” надруковано невеличке історичне дослідження під назвою “О чудотворной иконе святителя Христова Николая”. В ньому розповідається, що сам образ, крім обличчя і рук, закритий срібною ризою. При цьому автор наголошував, що ікона мала три шпуги, була виготовлена з дуба і мала розміри: 1 аршин 8 ¾ вершки на 1 аршин 3 вершки

Лл. 5. Фрагменти ікони св. Миколи Мокрого: а) зображення лівої руки з Євангелієм; б-в) зображення написів. Фото 1924 р.

(109,7 x 84,4 см. — Г.П.) [13, 439]. За його інформацією, 9 березня 1768 р. святиню було перенесено на майданчик хорів навпроти вітваря жертовника. Відбулося це при Київському митрополиті Арсенії Могилянському для зручності прихожан і проведення служби [13, 442]. Тоді ж ікону розмістили в кіоті, який спорудив на свої кошти мешканець міста Слущка купець Петро Сухозанетов в подяку за зцілення від паралічу. Про цю подію розповідав “Акростихон”, написаний на блясі і привішений біля кіоту. У поетичному творі є згадка про те, що ікона поставлена (в 1768 р. — Г.П.) на старому місці. У 1845 р., під час ремонту в соборі, чудотворну ікону повернули в іконостас Миколаївського вітваря хорів [13, 444].

Подібний опис ікони надав і П. Орловський в книзі “Святая София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор” (1901 р.).

Професори Київської Духовної Академії також згадували у своїх виданнях чудотворну ікону Миколи Мокрого із Софії. Так, Федір Титов вказував, що вона перебувала на хорах біля колони Миколаївського вітваря [19, 128], а Микола Петров вважав її однією із найбільш давніх грецьких ікон. При цьому Петров надав їй короткий опис, який повторював опис Захарченка [14, 18].

У 1917 р. ікона знаходилася в Миколаївському вітварі. Відомий дослідник київської старовини К. В. Широцький повідомляв про це так: “...В левом северном отделении хор у соответствующего

столба в Николаевском приделе помещается икона Николая Мокрого, относимая (Праховым) к X веку, что едва ли верно, ибо вообще икон того времени почти не сохранилось” [22, 78].

В роки революцій, окупації міста та подій громадянської війни в першій чверті ХХ ст. ця стародавня ікона не зазнала якихось суттєвих пошкоджень і перебувала на своєму місці в соборі. Восьмого серпня 1924 р. Археологічний комітет Всеукраїнської академії наук розглянув на своєму засіданні питання збереження і реставрації київських стародавніх пам’яток іконопису: образів Миколи Мокрого і Ігорівської Богоматері. Було прийняте рішення розпочати їх реставрацію. Водночас наголошувалося, що образ Миколи Мокрого перебував у загрозовому стані. Археологічний комітет доручив провести реставрацію професору М. П. Бойчуку і реставратору М. І. Касперовичу. Нагляд за роботою мав здійснювати відомий український мистецтвознавець М. О. Макаренко, а її фотографування — один з найкращих майстрів цієї справи С. Оршеневський [2, 0 зв.]. На наступному засіданні комітету, яке відбулося через тиждень від попереднього, вирішили зробити з ікони Миколи Мокрого десять фотографічних знімків за рахунок парафії Святої Софії. Негативи С. Оршеневський мав передати до реставраційної майстерні. Своім рішенням Археологічний комітет дозволив М. І. Касперовичу працювати над іконою через день, щоб від цього не страждала робота в лаврській майстерні [2, 2], яка

була відкрита 1 травня 1924 р. [6, 162]. (Лл. 5а). Наявні документи показують, що парафія Святої Софії відмовилася оплатити роботи Оршеневського і Касперовича. У зв'язку із цим Археологічний комітет ухвалив забрати образ у реставраційну майстерню і повідомити про це парафію [2, 8].

Роботи з реставрації тривали кілька місяців. У звіті про працю в майстерні М. І. Касперович зазначив, що він відреставрував ікону Миколи Мокрого. Було проведено такі дії: закріплено відсталого левкасу 0,3 м²; знято з образу оліфи — 0,9 м² та знято перемальовок — 0,4 м² [23, 1 зв.] Обсяг проведених реставраційних робіт був значний, якщо врахувати, що загальна площа ікони становила 0,88 м² М. М. Касперович зняв всю стару оліфу, укріпив більше 30% левкасу, зняв перемальовок майже з половини ікони. Після закінчення робіт унікальну пам'ятку повернули до Софійського собору. В 1930 р. вона перебувала ще в соборі. Про це писав М. О. Макаренко у провіднику “Київ”. Відомий історик і мистецтвознавець вважав, що вона належить до часу, не пізнішого за XIV ст. [8, 308–309]. (Лл. 5б).

За наслідками реставрації ікон Миколи Мокрого та Ігорівської Богоматері, наприкінці 1920-х років планувалося вмістити протоколи досліджень обох пам'яток разом з ілюстративним матеріалом у спеціальному виданні “Матеріали та досліди реставраційної майстерні Всеукраїнського музейного городка в Лаврі” [6, 165]. Однак ні тоді, ні в наступних роках це зробити не вдалося. Місцезнаходження цих матеріалів на сьогоднішній день невідоме.

У 1934 р. радянською владою у релігійної громади відібрано Софійський собор. Згідно з планами Народного комісаріату освіти, він мав стати філією Всеукраїнського музейного містечка (ВММ). У травні цього ж року релігійна громада передала за описом своє майно представнику ВММ [16, 13]. Наступного місяця ікону перевезли до Лаврського державного культурно-історичного заповідника. До інвентарної книги вступу вона записана під № 40146. Її опис такий: “№40146. Ікона Миколи “Мокрого”. Поясне виображення Миколи в темно-зеленій ризи і білому з чорними хрестами омофорі. На правій руці рукав підризника смугастої (в червону, білу і чорну смужку) тканину. В лівій — Євангеліє з червоною обкладкою. Правою — благословляє. Вгорі на золотистому тлі Іс. Хс. з євангелією та Богородиця з омофором в руках і напис: “АГИО

wЦ). Над Іс. Хс. і Б. М. напис: (АГИО wЦЬ) над Іс.Хс. і Б.М. напис: (Іс.Хс.і. МР Fm) НИКОЛАЄ». Дошка з виїмкою і 3-ма шпугами і полотняним підкладом під левкас. Темпера. 1924–5 рр. реставрована Касперовичем. По краю дошки є дирочки від цвяхів. По краю — червона смуга. 107x82 см. Ікона XII–XIII ст. З Соф. заповідника. Привезена в 1934 р. червень” [10, 282]. Цей опис, хоча він і лаконічний, слід вважати найточнішим на сьогоднішній день, адже він стосується саме стародавньої пам'ятки після реставрації, а не її копії.

У подальших роках сліди ікони губляться. У документації Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника дані про неї відсутні. Вважається, що чудотворна ікона зникла під час окупації Києва німецькими військами в 1941–1943 роках. Однак достеменно невідомо, в якому саме музеї старовинна пам'ятка перебувала напередодні війни. Час наприкінці 1930-х — на початку 1940-х років був надзвичайно складним у музейному житті України. Радянська влада неодноразово реформувала Лаврський заповідник, замінювала його науковий склад, проводила перерозподіл музейних цінностей. Не виключено, що ікона могла бути передана до одного з київських музеїв. Так, у актах збитків, заподіяних німцями в 1941–1943 роках Музею українського мистецтва (нині Національний художній музей) записано ікону XIV–XV ст. “Микола Мокрий”, дерево, темпера. Розміри: 117x91,5 см. [11, 10]. Що це була за ікона, зараз з'ясувати важко, але за розмірами вона дещо більша за ікону із Софійського собору. За повідомленнями директора Софійського заповідника в часи окупації Києва німцями Олексі Повстенка, ікона до 1943 р. перебувала в соборі. Він засвідчив, що стародавня пам'ятка у срібній ризи 1840 р. на той час знаходилася на стіні Миколаївської нави в дубовому різьбленому кіюті [15, 212].

Колишній директор Лаврського музею Петро Курінний, перебуваючи в еміграції у США, в 1966 р. опублікував статтю про стародавні українські пам'ятки, в якій коротко згадав ікону Миколи Мокрого. На його думку, ікона, за церковною традицією, належала до XI ст. і це датування було підтверджено реставрацією в майстерні ВММ [7, 88]. До статті додане фото ікони святого Миколи Зарайського з підписом “Ікона (чудотворна) св. Миколи Мокрого з храму Св. Софії у Києві з XI-го століття”. Сталася незрозуміла нам помилка, оскільки

автор був одним із організаторів реставраційної справи в Києві й роботи над образом Миколи Мокрого відбувалися на його очах. Тоді, у 1927 р., він оголосив, що стиль і техніка ікони не підтвердили традиційних датувань "...і присунули дату виготовлення цього образу значно ближче до нас" [6, 165]. Імовірно, що таку саму думку мав і Микола Макаренко, який відносив її до XIV ст.

У статті П. П. Курінного 1966 р. не було вказане місце знаходження на той час ікони. Можливо, що він цього не знав, хоча в повоєнних емігрантських виданнях інформацію про ікону з Софійського собору опубліковано ще в 1954 р. М. Битинським в "Українському Прометей". 1974 р. у Торонто вийшли друком спогади протоєрея Віталія Сагайдаковського, в яких він наводить відомості про долю унікальної ікони [20, 169–171]. За його словами, святиню в 1943 р. з Києва вивіз єпископ УАПЦ Мстислав до Варшави. У повоєнний час ікону перевезли до Бостона, а згодом — до Торонто. Тут оригінал ікони був схований, а в новий кіот вставлено копію, виготовлену Антоном Романюком з Нью-Йорка. У спогадах протоєрей Віталій Сагайдаковський наводить опис стародавньої ікони, складений в 1954 р. М. Битинським. Подаємо його повністю за публікацією І. Ф. Тоцької. Він такий: "...загадкову ікону св. Миколи Мокрого мені вже пощастило бачити. Я, як іконограф, дуже зацікавився цією знаменитою дорогоцінністю і за ласкавим дозволом о. Сагайдаківського мав повну змогу уважно і докладно оглянути образ. Не вдвляючись у специфічні фахові подробиці, подаю для ширшого загалу такий іконографічний опис образу: Розмір образу досить великий у площі 43x33,5 інчів (109,2 x 85,1 см. — Г.П.); намальовано його на грубій кипарисовій дошці, чи, сказати б вірніше, — на трьох зліплених дошках, скріплених двома сильними шпугами. Дошка і шпуги заховалися назовні добре і від часу заялозились і закростеніли, але всередині виявляють вже значну струхлявість. Всю ікону покриває тяжка, лита "срібна" риза з відповідними прорізами для обличчя святого і рук. На ризи навколо голів святих — Миколи і по боках його Христа та Богородиці приковані візерункові німби. Риза, як можна пізнати по гарній, тонкій, технічно досконаліш роботі і по дуже точному геометричному орнаментуванні — недавнього походження, очевидно, з XIX чи з кінця XVIII ст. На долині ризи, посередині у прямій стрічці виписаний напис слов'янськими

установними літерами: свят. Миколай Чудотворець.

Але властивий віковий скарб — чудовий живопис ікони давнього візантійського стилю — знаходиться саме під металевою ризою-покришкою. Мальовило зроблено на левкасовому ґрунті, що покриває рівномірно площу дошки, а самий малюнок виконано, як можна догадуватись, технікою яєчної темпері, настільки високої якості, що й досі через стільки століть зберігає витривалість і виразну чіткість барв, хоч вони взагалі і є дещо притьмарені. Все ж таки деякі фарби і в деяких місцях од часу і різних сторонніх впливів природно дещо змінилися, головню потемніли, особливо на відображенні частин тіла і на тлі ікони, яке, можливо, тоном підроблялося під золоте. Виразно видно темні смуги на тлі по краях образу в тих місцях, де западала колишня стара рама, поки образ був убраний в ризу. У деяких місцях помітно фарби потріскались і повідлуплювались, а біля обличчя святого і рук, очевидно, від гострих країв прорізи ризи, відлупилась фарба свіжо настільки, що в тих місцях пробивається білий левкасовий ґрунт.

Мальовило образу трактовано за звичайною старою візантійською іконографічною традицією і типізацією св. Миколи Мирлікійського. Продовгаста голова з коротким сивуватим волоссям і з такою округлою бородою; широко відкриті, виразні темно-карі очі, з чистими чолов'ячками, під округлими луками брів; вузький продовгастий ніс, малі уста, вуха з обох боків голови виображено ненатурально анфас. Правильно також за давніми приписами іконографії подано і типовий атрибут святиеля й отця церкви — Євангелію, яку він тримає лівою рукою на омофорі, а правою благословляє. Але самі руки святого намальовано малі непропорційно до розмірів голови і всієї постаті.

Одяг св. Миколи також трактовано давньою іконографією — священицька фелон й омофор. Але фелон має незвичайний і, можливо, в даному разі винятковий блакитно-зелений колір, замість постійного червоного (чи іноді зрідка і білого), що притаманно, звичайно, цьому святому, як іконографічна відмінна особливість. Дрібніші, менші складки фелоні модельовано натуральним темно-зеленим відтінком натомість основні схематичні заломы на ній умовно шировано темночервоним, цеглястим, кольором. Барва на фелоні в деяких місцях просвічує особливою, ніби свіжою ясністю.

Омофор має жовтаво-білий лагідний кольоро-

вий тон, на якому виразно і гармонійно виділяються чорні видовжені хрести з червоново-цеглястими просвітами всередині. Євангелія в руці святого є темного брунатного кольору із ще темнішими заціпками і квадратами по кутках палітурки.

На загальному тлі ікони по обидва боки голови святого виображено малі, довернені до себе, поясні постаті Христа з Євангелієм в руках і Богородиці з омофором. Ніякого німба навколо голови святителя Миколи і навколо бічних постатей немає, й це підсуває здогад, що німби заступало колись загальне колоте колись, чи підмальоване під золото тло ікони. Ікона випосаджена написами у слов'янській транскрипції, з них деякі тепер незрозумілі через стислу лігатурну в'язь і титулування, а взагалі, всі ті написи разом дають добрий матеріал для широких палеографічних студій і дослідів. По самій горі образа вміщено написи слів під титлами, в'язь і лігатуру літер трудно розібрати. А під цими написами великими окремими літерами по боках голови св. Миколи написано грецьке ім'я святителя: НИКО ЛАС. Також над головою Богоматері подано звичайний богородичний знак "MP", в лігатурі і У. Всі написи брунатно-червоні, притемнені. Ось так загально виглядає назовні образ Свят. Миколи Мокрого у властивому давньому живопису, захованому під новою срібною ризою" [20, 171–173].

Прочитавши опис, розумієш, що М. Битинський описав ікону Миколи Мирлікійського. Імовірно, це була ікона Миколи Мокрого. Але що саме бачив іконограф М. Битинський? Копію чи оригінал? Якщо порівняти його опис з описом, зробленим співробітниками Лаврського музею, то зразу побачимо в них деякі відмінності. У Лаврському музеї описано саме оригінал ікони і в ньому йдеться про три шпуги, а М. Битинський пише тільки про дві.

Про три шпуги повідомляв і автор статті 1869 р. в "Киевских епархиальных ведомостях". Він також визначив, що ікона виготовлена з дуба, а у М.Битинського вона з кипариса. Не зовсім збігається в описах і кольорова гама ікони. Розміри ікони в них також дещо відрізняються.

За описом 1869 р. – 109,7x84,4 см.;

За описом Захарченка 1888 р. – 106,7x88,9 см.;

За описом 1934 р. (в музеї) – 107 x 82 см.;

За описом Битинського 1954 р. – 109,2x85,1 см.

Розбіжності розмірів можна пояснити замірами ікони в шагі і без неї. У музейному опису шата не згадується і тому розміри дещо менші.

Опис М. Битинського в деяких місцях не зовсім зрозумілий читачеві. Наприклад, дослідник зазначив, що "...дошка і шпуги заховалися назовні добре і від часу заялозились і закостеніли, але всередині виявляють вже значну струхлявість". Він повідомляв про тяжку, литу срібну ризу і далі продовжував, що вона являла собою гарну, тонку, технічно досконалу роботу з дуже точним геометричним орнаментування. Прочитавши це, важко уявити собі литу ризу, та ще й з тонкою роботою. Критично можна поставитися і до його "здогаду" про техніку виконання живопису. Немає сумнівів, що М. Битинський бачив ікону в ризи та без неї. Однак яку саме? Його твердження про відсутність німбів навколо голів святих вказує на те, що він оглядав не оригінал ікони, а її пізнішу копію і, очевидно, не роботу Антона Романюка з Нью-Йорка.

Останнім часом до пошуку видатної пам'ятки долучилося багато вчених, зокрема й відомий дослідник україніки С. І. Білокінь. На його персональному сайті розміщено статтю під назвою "Київська ікона Св. Миколи Мокрого на американському континенті", в якій автор повідомляє, що ікона перебуває у церкві Святої Трійці у Нью-Йорку (США). Йому особисто довелося її бачити, підтвердженням чого є фото 2000 р. кіоту з іконою. За інформацією С. І. Білокіня, ця ікона перевезена до Нью-Йорка в 1963 р. До самої статті додано ще кілька фото. На одному з них — ікона Миколи Мокрого в шатах; на другому — без шат. У підписах до фото, на жаль, не надано пояснень щодо часу фотографування ікони. Можна припустити, що вони зроблені в дореволюційний час. Риза на першому з них дуже схожа на ризу ікони, яка перебуває у церкві Святої Трійці.

Останнім часом питання реституції ікони зі Сполучених Штатів Америки до Києва набуло широкого розголосу. Про це писали київські газети, подібна інформація лунала й на телебаченні. Святий Синод Української Православної церкви ще наприкінці 2010 р. ухвалив рішення звернутися до Президента України і Прем'єр-міністра з проханням допомоги у справі повернення святині на Батьківщину. Зрозуміло, що йдеться про ікону XII ст. Однак в жодній публікації не наводяться достовірні фото стародавньої унікальної пам'ятки, що ускладнює її пошук та ідентифікацію. По суті, на сьогоднішній день ікона Миколи Мокрого, яка перебуває у Нью-Йорку, слабо вивчена, а її давнина ніким не доведена. Попри це, фотографії оригіналу ікони існують. Ще під час

її реставрації у 1924 р. на засіданні Археологічного комітету ВУАН було ухвалено зробити із стародавньої пам'ятки 10 фотознімків, з яких виготовити по три примірники фотовідбитків. Перший — для Археологічного комітету, другий — для реставраційної майстерні, третій — для вченого, якому буде доручено проведення вивчення ікони. Частина одного комплексу фотографій збереглася до нашого часу у фондах Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника. Усіх фото одинадцять. На одному з них зафіксовано повне зображення образу святого, на інших — його фрагменти. Фото наклеєні на картон. Найбільший з них — № 15. Згадаймо про вказівку ВУАКу на десять фотознімків, на яких мали бути зафіксовані процеси реставрації, зокрема і фото ікони до початку робіт. Порівнюючи зображення на фрагментах і зображення загального вигляду, напрошується висновок, що більшість фотографій зроблені до реставрації.

Крім загального фото ікони, на десяти інших зафіксовано її фрагменти, а саме:

1. Голова Святого Миколи;
2. Верхня частина голови Святого Миколи;
3. Фрагмент обличчя Святого Миколи;
4. Верхня частина чола Святого Миколи;
5. Чоло Святого Миколи;
6. Зображення Ісуса Христа;
7. Зображення Богоматері;
8. Зображення руки Святого Миколи з Євангелієм;
9. Частина напису над зображенням Ісуса Христа;
10. Частина напису над зображенням Богоматері.

Публікація фотографій оригіналу старовинного образу Миколи Мокрого допоможе виявити та ідентифікувати його, якщо він зберігся до сьогодні. Попередньо можна погодитися з думкою М. О. Макаренка про належність ікони до XIV ст. За палеографічними особливостями написів її можна датувати XIV–XVI століттями.

Ікони святого Миколи з Микільського Пустинно-Слупського монастиря у Києві. В описах Микільського Пустинно-Слупського монастиря XVIII ст. згадуються храмові та чудотворна, над царськими воротами, ікони Святого Миколи. Вони були прикрашені срібними шатами з коштовними привісками [3, 5534]. Особливості ікон при цьому не зафіксовані.

Із книги І. Фундуклея відомо, що в 1847 р. "...із древних предметів, знайдених в монастирській церкві, достойні особеного внимания три ікони

святителя Николая, живописи греческой. Одна из них, висящая над царскими воротами, прославлена чудотворениями" [21, 70].

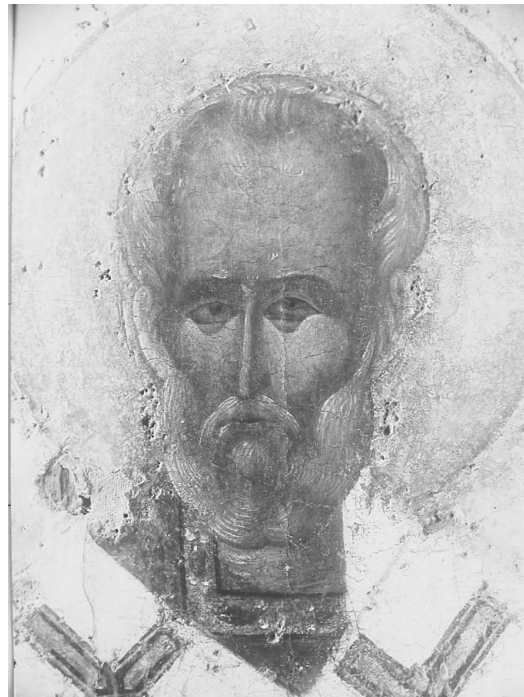
На початку XX ст. святинями монастиря названо вже чотири ікони святого: "1) чудотворный образ святителя Христова Николая, древняго византийского письма, находящийся в соборной св. Николаевской церкви, над царскими воротами главного алтаря; пред сего чудотворным образом каждую неделю по четвергам совершаются молебныя пения; 2) икона святителя Николая стоящая ныне по правой стороне главного алтаря; эта икона перенесена из древней монастырской церкви, находившейся на Аскольдовой могиле; 3) древний образ святителя Христова Николая находящийся в Пантелеймоновском приделе соборной церкви и почитаемый народом; 4) древний образ св. Николая на металлической доске, находившейся раньше в часовне (slup'e), на месте которой устроена нынешняя соборная церковь монастыря, в фасадной стене которой он и вделан теперь" [4, 22–23]. У цьому повідомленні три ікони з чотирьох названі "древніми", а четверта була перенесена з "древньої" монастирської церкви, що дає підстави вважати її, за назвою споруди, подібною до трьох інших. При цьому слід зауважити, що ці назви досить умовні. На початку XX ст. старовинною можна було назвати як ікону XII ст., так і ікону XVIII ст. Пізніше, вже в радянський час, з'ясувалося, що одна з них дійсно належала до XII ст. Це могла бути друга чи третя ікона з описаних вище.

На жаль, доля трьох з чотирьох ікон на сьогоднішній день невідома. Сталося так, що вони залишилися майже невідомими сучасній мистецтвознавчій науці. З огляду на це, доцільно впровадити зібрану інформацію, (більшою мірою про одну з них) до наукового обігу.

У старих інвентарних книгах Всеукраїнського музейного містечка 1930-х років пощастило відшукати відомості про три ікони, забрані співробітниками музею в березні 1934 р. із закритого Пустинно-Слупського монастиря. Перша з них записана під № 39513. Її опис такий: "Ікона Миколи, до колін. Святий в малиновій фелоні з квітами та білому в хрестах омофорі; одною рукою благословляє, в другій — розкрите Євангеліє з словами: "Во время он...". Німб рельєфний в церовашних кружочках, по боках німб Іс. Хр. та Б. М. Береги пофарбовані в сіро-блакитний тон. Дощка з великими тріщинами

Іл. 6. Ікона св. Миколи Пустинського. XII ст.
Фото 1920-х років. Після реставрації.

Іл. 7. Фрагмент ікони. Голова св. Миколи Пустинського.
Фото 1920-х років. Після реставрації.

повздовж. Темпера. Розміри: 1 м. 42 x 1 м. 24,5 см.” [10, 250]. На сьогоднішній день ікона зберігається в Національному художньому музеї України.

Під наступним описом зазначена більш стародавня ікона: “№ 39514. Ікона Миколи. Поясний в темній з блакитним відтінком фелоні та зеленкуватому з хрестом омофорі; однією рукою благословляє, другою в омофорі тримає Євангеліє з мальованим хрестом і кольоровими камінцями. Тло золотисте без напису. Малювання забруднено, поруйноване і взагалі дефектне з боку збереженості за винятком лица святого; по краях левкас з паволокою осипався і місцями є випадки, золото на фоні майже змите. Дошка з виїмкою, в кількох місцях є великі тріщини, без шпуг, є сліди від дерев’яних цвяхів, що ними були прибиті дерев’яні планки. Темпера. 0, 928x0,588. Товща дошки в середньому 0,22. XII ст.? З Никольсько-Слупського монастиря в 1934 р.” [10, 250]. (Іл. 6). Третю ікону під №39516 описано стисло: “Ікона Микола, поясний, в малиновім і синім омофорі, в колах Іс. і Б. М., на полі Анна. Дошка, темпера. Малювання облитає. 28,2x23,8 см”.

Із цих трьох ікон особливу увагу привертає ста-

родавня ікона під № 39514. В 1937 р. ця пам’ятка експонувалася в Антирелігійному музеї на виставці “Релігія на службі феодалів”. Далі образ Миколи документально не простежується. Зараз в колекції іконопису Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника ця старовинна пам’ятка відсутня. Найімовірніше, ікона була втрачена під час окупації Києва німецькими військами в 1941–1943 роках. Після війни, у зв’язку із втратою інвентарних книг музею, майже повної заміни складу його співробітників, її ніхто і не шукав. У подальшому святиня просто випала з поля зору науковців. Про ікону просто забули, хоча образ, безперечно, заслуговував і заслуговує на увагу. Місце його перебування невідоме (іл. 7).

Вивчаючи збірку фото і негативів Києво-Печерського заповідника, вдалося знайти і ідентифікувати зображення ікони Св. Миколи Пустинського, датованої XII ст. Це стало можливим завдяки зіставленню описів і фото, перевірці старих номерів за візілією документацією. Внаслідок цього були виявлені фото загального вигляду пам’ятки і кілька її фрагментів. Фото зроблені до і після реставрації. Це підтвердило повідомлення

П. П. Курінного про проведення над нею реставраційних робіт у його книзі 1966 р.

У порівнянні з іконою Миколи Мокрого ікона Миколи Пустинського мала вигляд більш ранньої. Помітний іконографічний зв'язок із фресковим живописом часів Київської Русі. Можна припустити, що фрескові зображення святих слугували в XI–XIII ст. зразками для написання ікон. Так, фреска з об-

разом Святого Миколи з Києво-Михайлівського Золотоверхого монастиря та образ Святого Фоми із Софійського собору в Києві мають багато спільного з іконою Миколи Пустинського. Не виключена ймовірність належності цієї стародавньої пам'ятки до робіт київських іконописців XII — першої половини XIII ст.

Примітки:

1. Державний архів міста Києва. — Ф. 3. — Оп. 2. — Спр.14.
2. Інститут археології НАН України. — Ф. ВУАК. — Спр.16.
3. Інститут рукопису Національної бібліотеки України. — Фонд 1. — №5534.
4. Историческое описание Киевского Пустынно-Николаевского монастыря и других святых. — К., 1902.
5. *Захарченко М. М.* Киев теперь и прежде /М. М. Захарченко. — К., 1888.
6. *Курінний П. П.* Три роки праці реставраційної майстерні Лаврського музею культур та побуту над консервацією та реставрацією музейних збірок (1924–1927) /П. П. Курінний // Український музей. — К., 1927.
7. *Курінний Петро.* Українська ікона княжого часу X–XIII століття / Петро Курінний // Записки НТШ. — Т.181. Релігія в житті українського народу. — Мюнхен-Рим-Париж, 1966.
8. *Макаренко М. М.* // Провідник. Київ. — К., 1930.
9. Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник (НКПШКЗ). — Фондова група зберігання “Метал”.
10. НКПШКЗ. — Фондова група зберігання “Архів”. — Спр. № КПЛ-А-НДФ-133.
11. Національний художній музей. — Архів фондів. — Спр.165.
12. Описание Киевософийского собора и киевской иерархии с присовокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов константинопольской и киевской Софийской церкви и Ярослава надгробия. — К., друкарня Києво-Печерської лаври, 1825.
13. О чудотворной иконе святителя Христова Николая Мокрого // Киевские епархиальные ведомости. — К., 1869.
14. *Петров Н.* Альбом достопримечательностей Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии / Н. Петров. — Выпуск 2. — К., 1914.
15. *Повстенко О.* Катедра Св.Софії у Києві / О. Повстенко. — Нью-Йорк, 1954.
16. *Преловська І.* До 70-ї річниці створення Софійського державного заповідника (1934–2004) / І. Преловська // Софійські читання. — К., 2004.
17. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном архидиаконом Павлом Алепским. — М., 1897. — Вып. II.
18. *Сінкевич Наталія.* Реліквії та чудотворні ікони Софії Київської / Н. Сінкевич. — К., 2011.
19. *Титов Ф.* Путеводитель при обозрении святых и достопримечательностей Киево-Печерской лавры и города Киева / Ф. Титов. — К., 1910.
20. *Тоцька І. Ф.* Про ікону Миколи Мокрого в Софії Київській / І. Ф. Тоцька // Могилянські читання. — К., 2006.
21. Историческое описание Киевского Пустынно-Николаевского монастыря и других святых. — К., 1902.
22. *Шероцкий К. В.* Киев. Путеводитель. — К., 1917.
23. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. — Ф. 166. — Оп. 11. — Спр. 522.

Полюшко Григорий Васильевич

Старинные киевские иконы Николая Мокрого и Николая Пустынского: поиск утерянных раритетов

Аннотация. *Имя Святителя Христова Николая Мирликийского было хорошо известно на восточнославянских землях еще во времена древнерусского государства.*

Одними из главных святых в церквях в его честь, были иконы этого святого. Некоторые из них, согласно легендам, принадлежали к X–XII столетиям. Речь идет об иконах из Киево-Софийского собора и Никольского Пустынно-Слуцкого монастыря. В Софийском соборе хранилась древняя икона святого Николая Чудотворца, широко известная в народе под названием Николая Мокрого. Никольский монастырь также славился иконой Николая Чудотворца, которая принадлежала к XII столетию.

В 1930-е годы эти иконы были переданы в фонды Лаврского государственного культурно-исторического заповедника. К сожалению, во время Второй мировой войны они были утеряны. Большая часть информации о них не сохранилась, часть находится в разных архивах и музеях. Публикация этой статьи имеет цель введения в научный оборот новых документов, связанных с древними памятниками, а также способствовать делу поиска и возвращения уникальных икон в Киев.

Ключевые слова: *икона, св. Николай Мокрый, св. Николай Пустынский, Софийский собор в Киеве.*

Poliushko Hryhorii**Ancient Kyiv Icons of Mykola Mokryi (Wet) and Mykola Pustynskyi (Solitude): Search of the Lost Rarities**

Summary. *St Nicholas' of Myra name has been known enough in the East Slavic lands since the Old Rus period. Icons of the saint were among the main church shrines. The saint was considered to be the patron of sailors, merchants, children and travelers. Some of the icons, according to the legends, came from the 10th–12th centuries. Mentioned icons existed in Kyiv-Sophia cathedral and St Nicholas Hermitage monastery. The cathedral kept an old icon of St Nicholas, widely known under “Nicholas the Wet” the name. St Nicholas monastery in the early 20th c. was known for its four icons of the saint. Three of them were considered to be the old pieces of art, and the fourth icon came from the old wooden church at the Askold grave. One of them was dated the 12th c.*

Unfortunately, the majority of the mentioned icons disappeared in Soviet time. Probably, some of them were demolished and some still haven't been identified in the museum collections. So happened, that most of the information about them has been lost, some materials are in different archives and museums. Researchers — the seekers of the lost icons often don't have even photos of them. Mostly they use outdated information, which is not always reliable.

The paper is intended to introduce new documents concerning the couple of old icons into scientific circulation. The information is accompanied by true images of Kyivan monuments. These data publication should be helpful in tracing and return of the unique icons to Kyiv.

“St Nicholas the Wet” icon. As legend says, the icon of Archbishop Nicholas' of Myra was brought to Kyiv in the late 10th — early 11th centuries and later was placed in St Sophia Cathedral iconostasis. It has been known in Kyiv as “Nicholas the Wet” since 1092, which was associated with the following miracle: once the saint saved a drowned child.

In the 18th c. the icon became already popular far beyond the boundaries of Kyiv. It was respected among Cossacks of Zaporizhia. It was asked for assistance in hard times and provided with valuable donations. During the revolution, the occupation of the city and the Civil War in the 1st quarter of the 20th century that old monument was not damaged significantly and stayed in the same place of the cathedral. In 1924 it was restored by M. Kasperovych.

In 1934 the icon found itself in the Lavra State Cultural and Historical Preserve collection. Later the traces of the icon were lost. It is believed the miracle-making icon disappeared during the occupation of Kyiv by Nazi troops in 1941–1943. After World War II it was reported the icon was replaced from Kyiv to Warsaw by Mstislav, the Bishop of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, in 1943. Later the icon was relocated to the USA. A number of historians suggest that the shrine is in the Holy Trinity Church in New York now. However, it is an old copy of the icon. The original photos found will help in its finding and identifying (if the icon survives).

Icon of St Nicholas from St Nicholas-Hermitage Monastery. In the descriptions of St Nicholas Hermitage Monastery of the 18th c. the patron and miracle-making icons of St Nicholas over Holy Gate occur. In the early 20th c. there were four sacred icons in the monastery; including one dated the 12th century.

Unfortunately the fate of the three of the mentioned icons is unknown today. So happened, they have been almost unknown to the modern art science. That is why the collected most important information, needs to be introduced into scientific circulation. In the old inventory books of the Lavra State Cultural and Historical Preserve of the 1930-ies we could find information about one of the icons dated the 12th century, under the number 39514. It was grabbed by the Preserve staff in 1934 from the old monastery closed by the Soviet power.

In 1937 the icon was displayed at the Antireligious museum exhibition named “Religion at the service of the feudal lords”. Later St Nicholas image was not been traced in any document. Most likely the icon was lost during the Nazi occupation of Kyiv (1941–1943). After the war, due to the loss of museum inventory books and nearly complete its staff's change, nobody searched it. Subsequently the shrine just dropped out of scientists' sight. The icon was simply forgotten, but the peace of art definitely deserved and deserves attention. Nowadays its location is unknown.

Fortunately, the “St Nicholas” icon from St Nicholas Hermitage monastery dated the 12th c. was found and identified in the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve collection. In comparison with “Nicholas the Wet” icon the mentioned image looks earlier. Its iconographic connection with Kyivan Rus frescos is noticeable. We can assume the fresco images of saints were models for painting icons since the 11th until the 13th centuries. We can suppose also the old piece of art could be created by the Kyivan artists in the 12th — first half of the 13th centuries.

Key words: *icons, St Nicholas the Wet, St Nicholas Hermitage-Monastery, St Sophia's Cathedrale.*